

РОЗДІЛ III

ПЕРСПЕКТИВИ ЗМІН РЕЛІГІЙНО-ДУХОВНОГО ФЕНОМЕНУ

1. Майбуття релігії як духовного феномену

Значення релігії в становленні цивілізації й культури, її роль в історії актуалізують постановку питання про її майбутнє. Цінність же наукового пізнання визначається значною мірою його здатністю саме прогнозувати майбутнє. Релігієзнавство як наукова дисципліна, утримуючи в собі три складові – дескриптивну, пошнювальну і прогностичну, з необхідністю ставить запитання: Чи не втрачає релігія свого значення, свого впливу на суспільство? Чи наявність таких процесів в кінцевому рахунку не спровокує формування повністю безрелігійного суспільства?

Такі питання виникають, насамперед, у зв'язку з розвитком тих сфер життя суспільства, які здійснюють найсильніший вплив на релігію, а саме науки і політики. Важливим фактором впливу постають і значні соціальні зміни, які тісно пов'язані і з релігійними змінами. Як зазначає російський дослідник релігії В.Шутов: «Релігійні зміни будуть неминучі хоча б тому, що сьогодні відбуваються істотні зміни в соціальній сфері. Можна погоджуватися з різними міркуваннями з цього приводу або не погоджуватися, але факт залишається фактом — соціальні зміни відбуваються, і відбуваються досить різко».³⁰² В цьому контексті пропонується розглянути найвагоміші концепції майбутнього релігії як духовного феномену.

Розмаїття відповідей на поставлене питання існування релігії в майбутньому варіюється від заперечення останньої як явища до спроб обґрунтувати необхідність існування релігії на рівні духовному, практичному і природничо-науковому.

Релігія як форма суспільної свідомості постає одним із найдієвіших факторів, які впливали і продовжують впливати на формування долі народів, країн. Знаходячись в основі всіх соціальних інститутів, він постає одним з найпотужніших імпульсів, який може виконувати як інтегративну, так і дезінтегративну функції. Релігійні зв'язки виявляються міцнішими за інші – національні, расові, територіальні чи навіть сімейні. Тому питання майбутнього релігії займає важливе місце в формуванні також геополітичної картини світу.

³⁰² Шутов В.Н. Анатомия мировых религий: прошлое, настоящее, будущее. - М., 2009. - С. 526.

Розглядаючи основні, існуючі на сьогодні концепції майбутнього релігії можна умовно типологізувати їх наступним чином:

- класичні соціологічні концепції (концепції О.Конта, К.Маркса, М.Вебера, Е.Дюркгайма);
- сучасні концепції, теорії та гіпотези, де, у свою чергу, можна виокремити:
- атеїстичні (концепції, теорії та гіпотези, в яких заперечується можливість існування релігії в майбутньому);
- релігійні (концепції, теорії та гіпотези, в яких обґрунтовується існування релігії в майбутньому). Оскільки в основу обґрунтування останніх авторами покладена різна аргументація, варто виокремити:
 - утилітаристські;
 - умовно-природничі;
 - універсалістські.

Розглянемо основні тенденції розвитку релігії з позицій основних соціологічних концепцій та їх відображення в сьогоденні – новітніх релігійних теоріях, концепціях та гіпотезах. Відомий соціолог релігії В.Гараджа детально проаналізував існуючі соціологічні концепції³⁰³, тому ми зупинимося на них в тому контексті, який запропонований до розгляду.

Що стосується першого соціологічного прогнозу, то він відомий як позитивізм (або сцієнтизм) і був сформульований О.Контом. Останній визначав необхідність для суспільства ідеалу, який виходив би за рамки вже існуючого і здатен був надихати, пробуджувати, спонукати до альтруїзму, жертвності і шляхетності. Відтак, за визначенням О.Конта, об'єктом релігійного шанування повинно стати майбутнє, а саме той стан, до якого йде і заради якого існує людина – чи то рай, чи мокша, нірвана, тобто ті стани, які є вищими ідеалами для віруючого.

Цікаво, що найближчими до поглядів О.Конта сьогодні виявляються представники Східних релігій. Так, відомий індуїстський філософ Вівекананда зазначав: «Релігія постає як спроба людини вийти за межі чуттєвого сприйняття і досягти духовного ідеалу. Відтак релігія не втрачає свого потужного мотиваційного фактору – весь етичний потенціал людини, її прагнення повинні мати кінцеву мету. В окремих випадках людина нерелігійна, звичайно може залишатися моральною, але людина потребує ідеалу, оскільки етична поведінка не виступає самоціллю, а тільки засобом для досягнення мети. Релігія дає людині такий ідеал для духовного зростання»³⁰⁴. Підсилене звучання такої тези можемо зустріти в працях Далай-лами XIV, де він підкреслює наступне: «Незалежно від того, віруючою є людина, а чи ж ні, їй все рівно потрібні такі духовні якості як любов і співчуття, терпіння, терпимість, здатність прощати, скромність тощо. В той же час [мені] варто пояснити, що ці якості набагато краще розвиваються в релігійній практиці... Релігія може відігравати особливо важливу роль в тому, щоб заохочувати

³⁰³ Гараджа В. Социология религии. - М., 2005. – С. 302-319.

³⁰⁴ Четыре йоги/Вивекананда. – М., 2009. – С. 280.

людей виховувати в собі почуття відповідальності за інших і розуміння необхідності моральної дисципліни»³⁰⁵.

Тут йдеться про морально-етичну основу в житті людини, про ідеал, які спроможна забезпечити нібито лише релігія як духовний феномен. Якщо для Е.Канта, який сам був християнином, суперечливо поставало питання: Що повинно бути початковим, вихідним – мораль чи релігія? Чи мораль повинна ґрунтуватися на релігії, а чи ж навпаки – релігія на моралі? То сучасні представники релігійно-філософської думки Сходу відводять релігії роль потужного мотиву – потужної рушійної сили.

Такі ідеї корелюються з гіпотезою про майбутнє релігії, висловленою французьким дослідником М.Малербом, який пише: «Можна вважати, що певна інтернаціоналізація культури фатально приводить до усереднення змістовного наповнення різних релігій. Відбудеться перехід від нинішньої ситуації, коли кожна культура пов'язана з тією або іншою формою релігії, до більшої свободи вибору, коли вибір кожного може здійснюватися на основі зіставлення пропонувананих віровчень»³⁰⁶.

Відтак, у відповідності до цієї гіпотези та ідей, висловлених представниками Східних релігій, про які йшлося вище, виникає питання еkleктизму – своєрідного напрямку, який поєднує різні релігійні вірування. Так, це може здатися маловірогідним на Заході, де релігійні переконання традиційно досить чітко означені, але цілком прийнятно в Азії і на Сході, де сповідаються водночас кілька різних релігій. Наприклад, «ребусинто» в Японії, релігійний синкретизм в Китаї тощо. Трансформація релігії може відбуватися в подальшому від синкретизму релігії до її універсалізації, як одного з векторів розвитку релігії в майбутньому.

Е.Дюркгейм зазначав щодо концепції О.Конта наступне: «Огюст Конт забуває ту важливу обставину, що релігії ніколи не виникали як результат свідомих зусиль людини, вони ніби траплялися самі по собі, як породження соціального життя людей. Релігія менш за все подібна раціональній конструкції»³⁰⁷. Сучасне академічне релігієзнавство виокремлює такі новітні релігійні утворення, які типологічно означаються як «синкретичні», «синтетичні» або «штучні», що характеризує спосіб їх походження. Але подальше функціонування таких релігійних новоутворень у суспільстві прямо залежить від їх затребуваності останнім. Скажімо, виникнення Великого Білого Братства в 90-х роках м.ст. було зумовлене, не в останню чергу, суспільний запитом. На зламі епох, у період соціальної нестабільності, невизначеності воно мало певний успіх на теренах України, але у подальшому реакція суспільства змінилася у відповідь на епатажні дії очільників ВББ та їх

³⁰⁵ Тензин Гьяцо. Етика для нового тисячелеття. – Центр тибетської культури и информации. – 2001. – С. 220.

³⁰⁶ Малерб М. Религии человечества. – М.-СПб., 1997. – С. 486.

³⁰⁷ Цит. за: Гараджа В. Социология религии. - М., 2005. – С.302-319.

прихильників³⁰⁸. Натомість харизматичні громади, які поставали також в період соціальних потрясінь не тільки змогли «вижити», але й інституалізувались. Зрештою вони перейшли на якісно інший рівень функціонування. Історія людства знає подібні спалахи релігійних новоутворень, які виростали в зламні історичні періоди, набуваючи відповідної часу форми.

Занепад релігії О.Конт розглядав як результат просвітницької дії сучасних природничих наук. З одного боку, сучасна людина, озброєна новими знаннями, новітніми технологіями не потребує пояснення світу через його божественне походження, як зазначає впливовий теолог сучасності Д.Бонхоффер. Існують соціологічні дослідження, які вказують, що під впливом науки віра в традиційного Бога скоротилася за останні три століття майже на третину. З іншого ж боку, за словами дослідниці надприродного Т.Гаврилук, «для сучасної людини важливим постає індивідуальне, наукове осмислення історії, моралі, структури Всесвіту, людини, сенсу її буття. Очевидним є пошук нової ідеї надприродної реальності – Бога. В цьому сенсі спектр уже заявлених релігійних концепцій настільки багатоманітний, що здатний задовольнити духовні пошуки заледве чи не всіх верств населення»³⁰⁹. Маємо приклади впливу науки на релігійні переконання сучасних видатних науковців та їх трансформації. Відомий фізик-теоретик С.Хокінг у своїй праці «Коротка історія часу від великого вибуху до чорних дір» (A Brief History of Time From the Big Bang to Black Holes, 1988) допускав місце Бога в створенні всього суцього і зазначав: «Уявлення про розширення Всесвіту не виключає творця, але обмежує можливу дату його творення»³¹⁰. Сьогодні ж, він змінив свою точку зору і в праці «Великий задум» (The grand Design, 2010), вже заперечує твердження Ньютона про те, що Всесвіт не міг виникнути із хаосу. За його словами, Великий вибух, після якого виник Всесвіт, є результатом дії фізичних законів, а не унікальним співпадінням, яке можливе за фантастичного збігу обставин³¹¹. Коментуючи такі висловлювання Хокінга, науковий співробітник Державного астрономічного інституту ім. П.К. Штернберга Московського державного університету імені М.В. Ломоносова В. Журавльов вважає, що питання існування чи не існування Бога – «це питання, при точній відповіді на яке - чи позитивно (так, Бог є), чи ж негативно (ні, Бога немає) - ви, як не голосно це прозвучить, самі стаєте Богом.

³⁰⁸ Див.дет: Гринько В.В. Велике Біле Братство як неорелігійний феномен. Дис. ... канд. філос. н.- К.,1998; Гринько В.В. Передумови виникнення і розвитку неорелігійних течій: соціофілософський аналіз на прикладі Великого Білого Братства // Вісник НАН України. - 1999.- №1.

³⁰⁹ Гаврилук Т.В. Ідея надприродного в історії та сучасності. – К., 2008. – С.155-156.

³¹⁰ Хокинг С. «Краткая история времени от большого взрыва до черных дыр» (Глава 1. Наше представление о Вселенной): [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://www.x-libri.ru/elib/hwknng000/00000003.htm#a4>

³¹¹ Подорванюк Н. Хокинг смотрел на Бога как Эйнштейн: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: http://www.gazeta.ru/science/2010/09/03_a_3414578.shtml

Визначивши, що він, припустімо, є, ви вже будете, швидше за все, знати - де він є, у якій формі він є, будете знати, яка в нього мета, чим Бог відрізняється від матерії, що вільний робити тощо. Точно ж визначивши, що його немає, ви винесете вердикт, що знаєте абсолютно все про навколишній світ. Тому що не буде більше нез'ясованих сутностей, за якими може ховатися Бог. Не буде більше метафізики, одним словом, – і наука стане мертва в ту ж саму мить»³¹².

Така позиція опосередковано вказує на те, що пошуки доказів об'єктивного існування Бога не скінчені, а відтак, допоки вони триватимуть, існуватимуть і різні форми релігії.

В цьому контексті можна говорити про певний занепад традиційних релігій (і то умовно). І буддизм, і християнство, і іслам, як світові релігії, впродовж історії людства поставали глобальними культурами. В ідеалі вони розповсюджують релігійну метакультуру, яка, залишаючись впізнаваною в основі, асимілюється з деякими місцевими культурами. По суті, метакультура складається з мінімуму (компендіуму елементів), які «розумно послідовні й однорідні» і залишаються впізнаваними, навіть коли метакультура, як зазначалося вище, поглинається етнічними культурами. Відтак цей «релігійний мінімум» і складає основу нових релігійних рухів, напрямків, культів тощо. Він аналізується як джерело того перманентного процесу релігійного оновлення, що й підтверджує необхідність самої релігійної потреби.

Ще однією соціологічною теорією, яка прогнозувала зникнення релігії, була теорія К.Маркса, де він розглядає релігію як одну з форм «хибної свідомості», яка прикриває ілюзіями насилля над людиною і експлуатацією однієї людини іншою. Загальновідоме і широко цитоване «опіумне» визначення релігії постає тому підтвердженням. Але можна сказати, що йдеться скоріше не про науковий прогноз майбутнього релігії, а про існування своєрідного фантому, ідеологічного стереотипу, які набули деякого самостійного існування. Крім того, у згадуваному визначенні гіпертрофовано тільки одну з функцій релігії – компенсаційну, яка є найбільш актуалізованою у різно-класовому суспільстві, де нівелюються загальнолюдські цінності. А з утвердженням гуманних, істинно людських основ в житті суспільства, як вважав К Маркс, роль релігії неухильно зменшуватиметься. Проте говорити про появу такого суспільства колись, то означає формулювати ще одну утопію.

Про зменшення ролі релігії в суспільстві свідчать і сучасні дослідження групи американських вчених під керівництвом Д.Абрамса (Daniel Abrams) з Північно-Західного Університету (Northwestern University) та Р.Вейнера (Richard Wiener) із Університету Арізони (University of Arizona). Дослідження, ґрунтовані на аналізі статистичних даних, зібраних в США, Канаді, Новій Зеландії, Австралії і низці країн Європи, показали, що кількість релігійних людей у світі дійсно зменшується. Для пояснення феномену зростання антирелігійності, вчені звернулися до математичного моделювання (на основі

³¹² Там само.

нелінійної динаміки). Гіпотеза, яка лягла в основу моделювання припускає, що люди прагнуть приєднатися до тієї соціальної групи, яка видається їм найбільш прийнятною. Відтак, висували Д.Абрамс і Р.Вейнер, люди вважають, що користі від релігії все менше, а це призведе в майбутньому до того, що віруючих просто не залишиться. Свій прогноз дослідники підтверджують результатами моделювання, тобто теоретично вирахована кількість людей, які відмовилися від релігійної віри, майже співпала з реальною кількістю. Р.Вейнер стверджує, що «у значній кількості сучасних секуляризованих демократій існує тенденція громадян визначати себе поза будь-якою релігією. У Нідерландах кількість таких людей сягає 40%, а найвищий показник – у Чеській республіці – 60%»³¹³. Аналіз статистичних даних за останні сто років показав, що в Австралії, Австрії, Ірландії, Канаді, Нідерландах, Новій Зеландії, Фінляндії, Чехії і Швейцарії неухильно зростає доля людей, які не відносять себе до якоїсь із релігій. Такі данні були наведені на конференції Американського фізичного об'єднання у Далласі.

Вивчивши багатолітні результати перепису в дев'яти країнах світу, американські дослідники прийшли до висновку, що релігія в них приречена на зникнення. Такий підхід варто означити як утилітаристський, оскільки думка вчених полягає в наступному – віра в Бога перестає приносити користь. Що стосується України, то аналіз статистичних даних свідчить про завершення в нашій країні екстенсивного етапу розвитку релігійної мережі, уповільнення темпів її розширення. Але самовизначення громадян у параметрах релігійної віри та конфесійної належності засвідчує, що станом на кінець 2010 р., порівняно з 2000р., число громадян, які визнають себе віруючими, зросло з 58% до 71%. Відповідно, зменшилося число тих, хто вагається між вірою і невір'ям (з 23% до 12%), і невіруючих (з 12% до 8%). Зміни часток переконаних атеїстів, байдужих до питань віри і громадян, які не змогли визначитися в цьому питанні, є статистично незначимими із-за невеликої чисельності цих груп³¹⁴.

Відтак в Україні поки що не відтворюються означені вище тенденції щодо переважного самовизначення громадян як позарелігійних. Однак чи збережеться ця тенденція в майбутньому і чи буде засвідчена статистичними даними, наразі сказати проблематично.

В ХХ ст., особливо в першій його половині, як зазначає це В.Гараджа, прогресивні перетворення в багатьох країнах відбувалися під антирелігійними гаслами (Росія, Туреччина, Китай тощо). Після Першої світової війни релігія мала досить відчутні, але все-таки тимчасові втрати. Уже в другій половині ХХ ст. релігія зуміла усталити свої позиції, приєднавшись до руху за національне звільнення й відродження в багатьох регіонах (Індія, арабський

³¹³ «NEWSru.com» со ссылкой на портал «Open Space»: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/news/2011/03/110322_science_religion_oh.shtml

³¹⁴ Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: “Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку”. - 8 лютого 2011 р. – С. 31.

світ, Ізраїль тощо)³¹⁵, але, за його словами: «У цілому прогноз К.Маркса поки не піддається перевірці, оскільки відчуження людини не здолає»³¹⁶. Так, існуючі у світі й Україні релігійні організації претендують на легітимність своєї участі в розв'язанні широкого кола соціальних проблем, на свою співпричетність до різних сфер суспільного життя, включаючи ті, які традиційно вважаються світськими. Спостерігаються такі процеси, як політизація релігії і клерикалізація, злиття релігії і бізнесу, опанування релігійними організаціями інформаційного простору тощо. Релігійний фактор вийшов за межі конфесійного середовища і став значимою складовою етнокультурної ідентифікації різних груп населення.

В контексті продовження розгляду класичних соціологічних концепцій, зазначимо, що Веберівська концепція майбуття релігії, як і О.Конта, і К.Маркса, також стосується занепаду релігії. Але М.Вебер загрозу для релігії вбачав в утвердженні високих технологій в сучасному світі, результатами чого стане обмеження людського досвіду. Свідомість людини, яка живе в такому суспільстві, замикається прагматичними інтересами корисності, матеріального комфорту. Звичайно, що М.Вебер не обґрунтовував своє розуміння поняття «технологія», але дійсність свідчить про те, що і технологія, і наука, і соціальний прогрес, на противагу веберівському твердженню, поки що не призвели до загибелі релігії. Навпаки, серед сучасних концепцій зустрічаються такі, в яких, з наукової точки зору обґрунтовується необхідність віри в Бога. Так, психолог із Оксфордського університету Дж.Баррет (Justin Barrett) доводить, що релігійність корисна, оскільки релігійні люди краще пристосовані до складнощів життя, бо ж саме віра в Бога їх гуртує. «Відомо, що люди, які пошановують одного Бога, сповідують одну віру, наполегливіше і міцніше тримаються один за одного, аніж члени однієї родини, навіть рідні брати», - зазначав і Вівекананда³¹⁷.

Таким чином, в сьогоденні посилюється інтегративна і комунікативна функції релігії. Значення цих функцій релігії полягає ще й в тому, що згуртовані спільною релігійною вірою люди мають більше шансів вижити у скрутні часи і передати свої «релігійні гени» у спадщину. В результаті, на думку вчених, еволюція привела до того, що майже в кожній людині закладена віра в Бога. Такі висновки було отримано на основі порівняльного аналізу різноманітних замкнених комун і громад, які виникали в США в XIX ст. Серед них були як релігійні, так і світські, зокрема засновані на ідеях комунізму. При дослідженні виявилось, що релігійні громади в середньому проіснували набагато довше, ніж світські. Як зазначає канадський психолог А.Норензаян, «релігія, поєднує (членів суспільства – *T.B.*) на таких принципах як вірність громаді й готовність жертвувати особистими інтересами заради суспільства. Крім того, виживаність релігійних (але не світських) громад прямо залежить від строгості статуту. Чим більше обмежень накладала громада на своїх членів

³¹⁵ Гараджа В. Социология религии. – С. 302-319.

³¹⁶ Там само.

³¹⁷ Четыре йоги/Вивекананда. – М., 2009. - С. 276.

і чим складніші ритуали їм доводилося виконувати, тем довше вона існувала»³¹⁸.

Дійсно, в науковому світі – в генетиці та психогенетиці - набирає обертів думка про те, що в самій людській природі – на рівні генів – закріплена сприйнятливність до віри (Див. працю В.П. Ефроїмсон «Генетика етики та естетики»). Однак, абсолютизувати такий підхід також не варто. Наприклад, Р.Докінз (в минулому віруючий, а тепер – атеїст) - біолог-еволюціоніст за професією, автор світового бестселера «Бог як ілюзія» - нажив собі опонентів в особі релігійних діячів, коли написав вищезгадану працю. Фактично, осмисливши процес еволюції досить глибоко і відкривши творильну і егоїстичну поведінку генів (Див.: Докінз Р. «Егоїстичний ген»), науковець почав доказувати, що гіпотеза про присутність Творця в цій сфері є зайвою. Його постійним опонентом є інший вчений із світовим ім'ям – Ф.Коллінз (атеїст в минулому, а тепер віруючий лікар-генетик, керівник проекту геному людини). Зауважимо, що кожен із вчених доводить те, що інший помиляється у зміні свого світогляду³¹⁹.

Повертаючись до розгляду класичних соціологічних концепцій майбутнього релігії, звернемося до ідеї Е.Дюркгайма. Його бачення полягає в тому, що релігія розглядається як специфічний людський феномен. Відтак він висновує, що в релігії є дещо вічне, що знаходиться в основі всіх ефемерних символів, в яких проявляється релігійна свідомість протягом всієї людської історії. Такий підхід суголосний сьгоднішньому академічному визначенню релігії «як способу самовизначення людини у світі»³²⁰. Оновлення релігії в сучасному світі можливе лише шляхом отримання нового релігійного досвіду, досвіду людини в людині. Такий релігійний досвід має сьгодні серйозну соціальну основу, саме ту, яка, згідно Е.Дюркгайма, живить релігію і дозволяє побачити в ній постійну величину, деяку константу, що знаходиться за мінливими формами її вираження. По суті, ще Е.Дюргайм висловлював ідеї, які сьгодні можна класифікувати як антиглобалістські, де наріжним каменем системи цінностей має стати змінювана у напрямку гуманності духовність людини. Цікавими в цьому контексті звучать слова Вівекананда: «Всі релігії утверджують визначний факт: людський розум в певні моменти здатен підніматися не тільки вище чуттєвого сприйняття, але і вище логічних надбудов».

Незалежно від специфіки кожної релігії можна віднайти дещо спільне – «мова йде про дещо абстрактне, скажімо, по відношенню до конкретності фізичних відкриттів»³²¹. Відтак різність релігій не заважає їм утримувати в собі Ідеальну Абстракцію, незалежно від того – це персоніфікована істота чи закон, присутність чи суть.

³¹⁸ Прогноз математиків и социологов: религия исчезнет уже в обозримом будущем: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://earth-chronicles.ru/news/2011-09-18-7896>

³¹⁹ <http://www.linux.org.ru/forum/talks/5578576/page2#comment-5580476>

³²⁰ Академічне релігієзнавство. За ред. А.Колодного – К., 2000. – С. 27-28

³²¹ Четыре йоги/Вивекананда. – М., 2009. - С. 280

Взагалі в роздумах носіїв Східної релігії звучать антиглобалістичні ідеї, на перший погляд, протилежні мультикультуральності, оскільки йдеться про те, що людина повинна розширювати своє розуміння духовності. Така позиція означає відмову від сектантства і націоналізму в релігії. Натомість домінує твердження про те, що релігійні ідеали майбутнього повинні включати в себе те велике і значиме, що можна універсалізувати. Мова не йде про створення деякої надрелігії, а скоріше про те, що духовність повинна поставати відкритою системою з можливостями подальшого розвитку.

Звучать твердження (і ми їх також роглядаємо), що релігії поступово починають відмирати, але вихід релігії за межі корпусу священнослужителів, культових місць, ритуалів, книг тощо може означати наближення до якоїсь універсальної духовної концепції. Ідеї братерства релігій в таких релігійно-філософських твердженнях представників Східних релігій звучать утопічно-ідеалістичними.

Але ідеї, близькі до антиглобалістських можна віднайти і в працях низки дослідників релігії. Про повернення до духовності як запоруки існування релігії наголошує французький дослідник М.Малерб, розгортаючи свої гіпотези майбутнього релігії³²². Російський дослідник В.Шутов зазначає: «Другий напрямок або другий шлях (релігійної динаміки – *Т.В.*) є шляхом підняття духовності, на основі чого, з часом вдається сформуванати новий, або оновлений комплекс релігійних ідей. Такого роду рухи приводять або до відділення модернізованого вчення від початкового, або до поступової модернізації «старої» релігії, або до народження нової»³²³. Про необхідність зміни способу життя, про необхідність культурної, організаційної, політичної, духовної революції говорить і відомий експерт й антиглобаліст Дж.К'еза³²⁴.

Однак варто реально дивитися на навколишній світ. Навіть якщо виходити із припущення, що релігійний розвиток різних культур не слід розглядати як розвиток, спрямований один проти одного, тобто як конфронтаційний розвиток, то все ж таки слід визнати, що цивілізаційне й культурне суперництво буде продовжуватися. Скажімо, А.Меркель і Н.Саркозі визнають, що політика мультикультуралізму не виправдала себе. Оскільки населення Європи старішає, влада змушена завозити емігрантів, а останні, особливо мусульмани, не мають бажання асимілюватися. Відтак напруга зростає.

Але деякі експерти не підтримують ідею провальності мультикультуралізму. Той же Дж.К'еза, про якого йшлося вище, вважає, що небезпека ісламського фундаменталізму – це не що інше, як винахід США, так само, як і ідея про можливість експорту демократії, яка не виправдала себе в Іраці й Афганістані, так само як і помилковою є переконаність Заходу в тому, що всі народи і країни мають проходити той самий шлях розвитку, що й вони.

³²² Малерб М. Религии человечества. – С. 498.

³²³ Шутов В.Н. Анатомия мировых религий: прошлое, настоящее, будущее. - С. 525.

³²⁴ Експерт: этим миром правят девять человек. Інтерв'ю з депутатом Європарламенту Джульетто К'еза: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://vlasti.net/news/119185>

Відтак такі ситуації засвідчують тісну взаємопов'язаність релігії і політики, їх взаємовплив в життя світової спільноти.

Що стосується футурологічних³²⁵ концепцій майбуття релігії, то вони не є достатньо розвинутими. Релігія скоріше включена в них в контекст інших прогнозів, аніж прогнозується окремішно. Причина може полягати в тому, що, з одного боку, присутнє прагнення відмежуватися від містичних пророцтв, а з іншого – від релігійної есхатології. Такі прогнози постулюють секуляризацію світу і зменшення впливу релігії, або ж повну трансформацію релігійності і зникнення релігійних інститутів.

Футурологічні концепції часто знаходять своє відображення в фантастичних романах. Відтак ілюстрацією «релігійної анархії» може слугувати роман Р.Хайнлайна «Чужий в чужій країні» (Robert Anson Heinlein. *Stranger in a Strange Land*, 1961), де релігія зводиться до комерції, під час проповіді тут рекламуються товари широкого вжитку, а в церкві стоять ігрові автомати. В науковій площині відома дослідниця НРТ А.Баркер уподібнює сьогоднішній вибір релігії до походу в супермаркет, де відповідний товар можна вибрати й відповідно упакувати.³²⁶ Відтак вибір релігії перестає бути глибоко інтимною, індивідуальною справою.

Зміну прогнозів майбутнього релігії можна відслідкувати на прикладі праць відомого соціолога Е.Тоффлера. Роль традиційних релігій в його ранніх роботах відходить на задній план, натомість він визначав активність і популярність новітніх релігійних культів, які пропонували суспільству структурованість, порядок, відчуття захищеності, простоту і доступність в поясненні соціальних і технологічних процесів, що відбуваються у світі тощо³²⁷. Але вже в останній своїй праці «Революційне багатство» (E. Toffler. *Revolutionary Wealth*, 2006), він переосмислює свої прогнози, що, у свою чергу, засвідчує розуміння ним методології прогнозування, де прогноз повинен відслідковуватися й корегуватися. Тепер Е.Тоффлер акцентує увагу не на нових релігіях, а конкретизує свої прогнози в розрізі найближчого майбутнього ісламу та християнства. На його думку, до 2025 року число християн зросте приблизно на 30%, а мусульман на 50%, що нарівні з просторовою передислокацією релігії змінюватиме політичну і культурну

³²⁵ Термін «футурологія» запропонував в 1943 р. німецький соціолог О.Флехтхейм як назву певної надкласової «філософії майбутнього», яку він протиставив ідеології та утопії. На початку 1960-х рр. цей термін набув поширення на Заході в роумінні «теорія майбутнього», «наука про майбутнє» тощо, покликаних монополізувати прогностичні (передбачувальні) функції існуючих наукових дисциплін (соціології, прогностики, філософії, кібернетики).

³²⁶ Barker, Eileen *Watching for Violence. A Comparative Analysis of the Roles of Five Types of Cult-Watching Groups.* - A paper presented at The 2001 International Conference «The Spiritual Supermarket: Religious Pluralism in the 21st Century», April 19-22, 2001. - P. 1-18.

³²⁷ Див. зокрема: Е.Тоффлер.

карту Європи. Звичайно, що питання не обмежується лише кількісними показниками прихильників ісламу та християнства, але і якісними.

Так, директор Центру міжнародних досліджень Інституту США і Канади РАН А.Уткін в фундаментальній праці «Американська імперія» ставить фундаментальне за важливістю питання: чи можуть іслам і християнство мирно співіснувати? Так, історія знає роки і століття відносно мирного співіснування ісламу і християнства. Але, зазначає А.Уткін, «на Заході починає переважати думка, що довгостроковий прогноз щодо співіснування релігій неперспективний. На тлі процесів глобалізації, що діють явно не на користь мусульманських країн, світ ісламу озлобився. Згідно з висновками американської розвідки, до 2015 р. «на Близькому Сході населення значно зростає, воно стане біднішати переважно в містах і все більше втрачати свої позиції». Мусульмани наполягають, що їх віра вимагає державотворення. Ворожість до християнам у майбутньому, з великою імовірністю, зростатиме»³²⁸.

Виокремлюючи і конкретизуючи основні тренди, які спостерігаються сьогодні у світових релігіях і, ймовірно, збережуть свої характеристики в найближчому майбутньому, відзначимо харизматизацію християнства як світову тенденцію, реформацію, або інтегризм³²⁹ в ісламі та універсалістсько-ідеалістичний напрямок релігійно-філософської думки Сходу. Наразі розгортання прогнозів співіснування цих та інших релігій в майбутньому виходить за рамки досліджень, висвітлених в даному параграфі й потребують, як уже зазначалося вище, постійного моніторингу і корекції.

На основі вищеподаного зазначимо, що розглянуті концепції (теорії, гіпотези) релігії, а також ті, які, не охоплені поданим матеріалом, або, ті, які ще можуть виникнути – типологічно віднайдуть місце в запропонованій на початку параграфу класифікаційній схемі, оскільки в ній розкрито основні можливі напрямки розвитку концепцій, теорій чи гіпотез майбутнього розвитку/занепаду релігії.

Класичні соціологічні концепції, які лягли в основу викладу даного матеріалу і прогнозували занепад і подолання релігії, незважаючи на те, що вони ґрунтовані на різній основі, не знайшли свого остаточного підтвердження: на сьогодні релігія продовжує існувати і поступ людини в третє тисячоліття супроводжується наявністю всіх релігійних атрибутів.

Розгляд сучасних доволі контroversійних прогностичних концепцій, теорій, гіпотез щодо прогнозів майбуття релігії доводить, що неможливо шляхом прямих підрахунків аргументів «за» і «проти» вивести майбутнє існування релігії як духовного феномену. Воно тісно пов'язано з розвитком тих сфер життя суспільства, які здійснюють найсильніший вплив на релігію, а саме - науки й політики. Важливим фактором впливу постають також значні

³²⁸ Уткін А.И. Американская империя. - М., 2003. - С. 485.

³²⁹ Інтегрисцькі рухи – це рухи, які прагнуть повернення суспільства до суворого дотримання законів ісламу, відкидання будь-якої «зарази», що йде із Заходу, а саме – наукового підходу, релігійного індиферентизму, вільної моралі тощо

соціальні зміни, які тісно пов'язані з релігійними змінами, а тому потребують постійного моніторингу й уточнення.

Крім того, сьогодні утверджується тип релігійності, який можна назвати універсалістським або «відкритим» - відкритим для контактів з іншими релігіями, гуманістичними напрямками тощо. Ця тенденція співзвучна духу часу, а також тим антиглобалістським поглядам, які віднаходять своє втілення в етиці загальнолюдської солідарності, відповідальності, зародження/відродження духовності на рівні «планетарної свідомості», гуманізму тощо.

Відтак, якщо найважливішим фактором, від якого залежить майбутнє людства постають людські якості мільярдів людей, які живуть сьогодні на Землі, то майбутнє релігії залежить від того, наскільки соціально значимим може бути її внесок у пошуки відповіді на питання: Що значить сьогодні бути людиною?

Зміни в політичній і культурній картині світу, перехід від технократичного суспільства до інформаційного змінюють і погляд футурологів на роль і місце релігії. З цієї точки зору необхідно враховувати новий фактор, відсутній до недавнього часу, а це формування суспільства нового типу – інформаційного, коли багаторазово збільшується можливість для культурних обмінів, властивих сучасному світу.

Відтак відбувається зміна вектору думок: від ідеї про непотрібність, надмірність релігії в суспільстві, про її загасання й повну секуляризації до ідеї про утилітаристську основу релігії в майбутньому, трансформацію її в якусь нову сферу споживацтва, комерційну структуру тощо. У футурології епохи постмодерну численні релігії майбутнього не тільки конкурують між собою, але й змішуються одна з одною та зі світськими інститутами.

Враховуючи колосальні відмінності між існуючими сьогодні культурами, варто також говорити скоріше про відродження, занепад чи підйом окремих релігійних напрямків (течій) на регіональному рівні. Про це свідчить подана в цій книзі світова статистика і статистика, яка характеризує релігійне життя в Україні. Однак це не заперечує виокремлення основних трендів у світових релігіях, які вони, вочевидь, збережуть в найближчому майбутньому. Такими означено - харизматизацію християнства як світову тенденцію, реформацію або інтегризм в ісламі та універсалістсько-ідеалістичний напрямок релігійно-філософської думки Сходу.